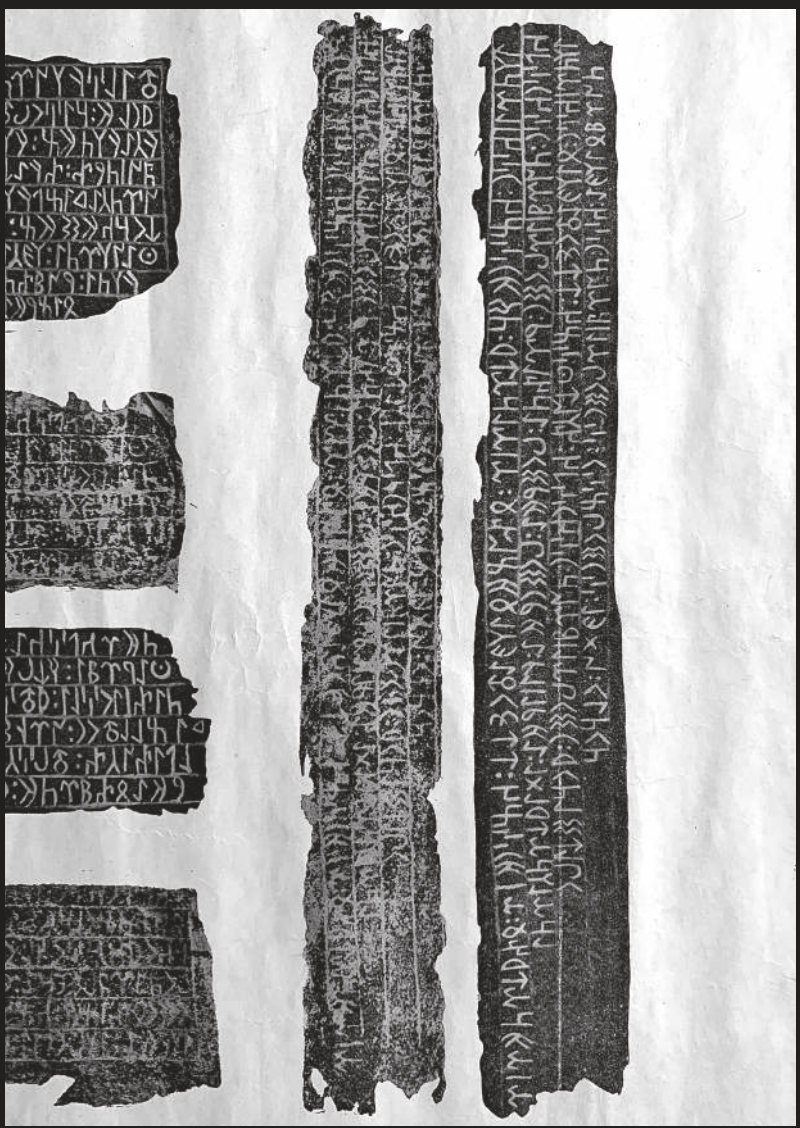

BİLGE TONYUKUK YAZITI

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1546
KÜLTÜR SERİSİ: 891

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 16267

ISBN: 978-605-155-959-9

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Göktürk Ömer Çakır

Kapak Tasarımı: GNG Tanıtım

Dizgi-Tertip: Ötüken

Kapak Baskısı: Karakış Basım

Baskı: İmak Ofset Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika Numarası: 12531 Tel: (0212) 444 62 18

İstanbul- 2020

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Prof. Dr. Ali Akar: 1965 yılında Sivas'ta doğdu. 1988'de KTÜ Fatih Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun oldu. Kısa bir süre öğretmenlik yaptıktan sonra 1990'da mezun olduğu bölümde açılan araştırma görevliliği sınavını kazanarak üniversiteye giriş yaptı. Yüksek lisansını Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Eski Anadolu Türkçesi alanında yaptı. Doktora çalışmasını ise 1997 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Türk Dili Ana Bilim Dalında *Mirkâtü'l-Cihâd* (Dil Özellikleri-Metin-Dizin) adlı tezle tamamladı. Askerlik görevini, Kara Harp Okulunda yedek subay öğretim elemanı olarak yaptı. 2006'da doçent, 2011 yılında profesör oldu. Çalışma alanı Türk dili tarihi, tarihî Türk lehçeleri, Oğuz grubu lehçeleri, Eski Anadolu Türkçesi ve Türkiye diyalektolojisi olan yazarın, ulusal ve uluslararası dergilerde çok sayıda makalesi yayımlandı. Yurt içi ve yurt dışında çeşitli kongre ve sempozyumlara katıldı. Ali Akar'ın, bu kitabından başka, *Türk Dili Tarihi*, *Oğuzların Dili*, *Muğla Ağızları*, *Muğla ve Yöresi Ağızları*, *Mirkâtü'l-Cihâd* (Gelibolulu Mustafa Âli), *Düşünen Türkçe* adlı altı eseri daha bulunmaktadır. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesinde öğretim üyesi olarak çalışan yazar, evli ve iki çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER

Önsöz 11
Kısaltmalar ve İşaretler 13
Giriş 15
KÖKTÜRKLER 21

BİRİNCİ BÖLÜM 31
I. BİLGE TONYUKUK 33
I.1. TONYUKUK ADI 33
I.2. TONYUKUK'UN HAYATI 34
I.3. TONYUKUK'UN KİŞİLİĞİ 40
II. TONYUKUK YAZITI 46
II.1. YAZILMA TARİHİ 46
II.2. TONYUKUK YAZITI'NIN KONUSU 49
II.3. TONYUKUK YAZITI'NIN DİLİ 55
II.4. YAZI KÜLTÜRÜ BAKIMINDAN TONYUKUK YAZITI 57
II.5. TONYUKUK YAZITI ÜZERİNDE YAPILAN ÇALIŞMALAR 59

İKİNCİ BÖLÜM 63
III. DİL İNCELEMESİ 65
III.1. ALFABE VE YAZIM 65
III.2. DİL ÖZELLİKLERİ 66
III.3. SES BİLGİSİ 67
III.4. SESLER 67
III.5. SES OLAYLARI 68
III.6. YAPI BİLGİSİ 68
III.6.1. YAPIM EKLERİ 69
III.6.2. ÇEKİM EKLERİ 71
III.6.2.1. İSİM ÇEKİMİ 71
III.6.2.2. BASİT FİİL ÇEKİMİ 73
III.6.2.3. BİRLEŞİK FİİL ÇEKİMİ 75
III.6.2.4. FİİLİMSİLER 76
III.6.2.4.1. SIFAT-FİİLLER 76
III.6.2.4.2. ZARF-FİİLLER 76
III.7. SÖZ VARLIĞI 78
III.7.1. SOYUT SÖZLER 78
III.7.2. EŞ ANLAMLILAR 79
III.7.3. ÇOK ANLAMLILAR 79
III.7.4. SÖZ TÜRETME 80
III.7.5. BİRLEŞİK FİİLLER 81
III.7.6. KALIP SÖZLER 81
III.7.7. SAVAŞ VE DİPLOMASİ TERİMLERİ 84

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 87
METİN 89

ALBÜM 115
Dizin-Sözlük 137
Kaynaklar 151

ÖN SÖZ

Türk dilinin ilk derli toplu ve büyük yazılı metni olan Tonyukuk Yazıtı yazılalı 1300 yıl, bilim dünyasınca keşfedileli 123 yıl oldu. Bu yazıt, II. Köktürk Devleti'nin kuruluşunda başkomutan ve danışman olarak önemli görevler yapan Bilge Tonyukuk'un kendi dönemindeki seferleri, savaşları ve devletin içinde bulunduğu şartları anlattığı, tecrübelerini gelecek nesillere vasiyet olarak bıraktığı bir metindir. Yazıt, Moğolistan'ın başkenti Ulan Batoor'a 56 km mesafede yer alan Nalayh kasabası yakınlarındaki Bayan Çokto'da bulunmaktadır.

Bu yazıt, 1300 yıl öncesinden günümüze ulaşan pek az taş yazıttan biri olarak dünya yazı tarihinin de önemli belgeleri arasında yer almaktadır.

Tonyukuk Yazıtı'nın dil incelemesine geçilmeden önce orijinal metin tekrar okundu. Bu sırada eski metinlerin okunmasında karşılaşılan alfabe kaynaklı sorunlar bu metinde de karşımıza çıktı. Özellikle ünlüleri ve ünlü/ünsüz çiftlerini gösteren işaretler, s/ş ünsüzlerini karşılayan (ı) işareti bunların başlıcalarıydı. Bu okuma sırasında sorunlu görülen ve ikili okumaya müsait yapılarla ilgili olarak daha önceki teklifler, ilgili bölümün altında dipnotlarda gösterildi.

Metin, fonetik ve morfolojik bakımdan diğer Köktürkçe metinlerle hemen hemen aynı özelliklere sahiptir. Bu yüzden metnin tasvirî bir gramer analizi yapılmakla yetinildi. Yazıtın dil özellikleri yanında üslup yapısı, söz varlığı da önemli bir konuydu, bu konuya da ayrı bir başlık açıldı.

Bu kitapta Tonyukuk Yazıtı dil, edebiyat ve kültür tarihi bakımından ele alındı. "Giriş" bölümünde Köktürk

tarihinin genel çerçevesi çizildikten sonra Tonyukuk'un hayatı konusundaki hayli karışık bilgiler tekrar gözden geçirildi. "Birinci Bölüm"de yazıtın gramer özellikleri ile dil ve kültür değeri incelendi. "İkinci Bölüm"de Köktürk harfli metnin Latin alfabesine transkripsiyonu yapıldı ve dili günümüz Türkçesine aktarıldı. Bu yazı ve metin aktarmaları sırasında karşılaşılan sorunlu bölümler şimdiye kadarki yayınlarla karşılaştırılarak dipnotlarda değerlendirildi. "Üçüncü Bölüm"de ise bütün sözcük ve şekillerin alfabetik dizini yapılıp sözcüklerin anlamları verildi.

Tonyukuk Yazıtı yerli ve yabancı pek çok Türkoloğun dikkatlerini üzerinde yoğunlaştırdıkları bir metin olmuştur. Her araştırma, literatürü zenginleştirerek bu konudaki çalışmaları daha ileriye götürmüştür. Eski Türkçe derslerinde yirmi yıldır incelediğimiz metni, bu vesileyle tekrar gözden geçirip "Tonyukuk Yılı"nda bir kitaba dönüştürmenin mutluluğunu yaşıyoruz.

Kitabı, edip, bilge, devlet adamı, komutan, savaş teorisyeni ve bozkır mistiği Bilge Tonyukuk'un aziz ruhuna armağan ediyorum.

Eserin yayımını Ötüken Neşriyat üstlendi. Yayınevinin, yayıncı kimliği ve misyonu doğrultusunda aldığı bu karar için saygıdeğer ağabeyim Nurhan Alpay'a ve editörlüğünü üstlenen sevgili Göktürk Ömer Çakır'a teşekkür ediyorum.

Türklük bilimine hayırlı olsun…

19 Haziran 2020

KISALTMALAR KISALTMALAR VE İŞARETLER

B	: Batı
BK	: Bilge Kağan Yazıtı
bk.	: bakınız
C.	: cilt
D	: Doğu
DLT	: Divânû Lügâti't-Türk
G	: Güney
K	: Kuzey
krş.	: karşılaştırınız
KT	: Köl Tigin Yazıtı
MSFOu	: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne
s.	: sayfa
S.	: sayı
T	: Tonyukuk Yazıtı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
ZDMG	: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
+	: İsim tabanı
-	: Fiil tabanı
*	: Belgelenmemiş muhtemel gramer şekli
< >	: Gelişme yönü
<…>	: Yazıtta tahrip olmuş yerler
[ ]	: Tamamlanan bölümler

GİRİŞ

Köktürk İmparatorluğu'nun 50 yıllık fetret devrinden sonra 682'de kurulan Kutluk Devleti kısa sürede büyüyerek bölgedeki Türk ve Moğol boyları başta olmak üzere birçok topluluk üzerinde hâkimiyet kurdu. Devlet yeniden kurulduktan sonra İlteriş Kağan (Kutluk) (682-691), Kapgan Kağan (691-716) ve Bilge Kağan (716-734) dönemlerinde büyük siyasi hamleler ve askerî harekâtlar yapıldı. Öte yandan bu dönemde devlet yeniden organize edilerek siyasi ve askerî bakımlardan geliştirildi, böylece Köktürkler bölgenin önemli bir gücü hâline geldi.

Bu dönemde önemli gelişmelerden biri de kültürel alanda meydana geldi. Bu gelişme, yazının ve bir ölçüde de yazılı kültürün bu dönemde kurumlaşmasıdır. Kağanlar başta olmak üzere bazı boy beyleri ve komutanlar yaşamlarının belli dönemlerini taşlara yazdırarak böyle bir gelenek oluşturdular. Aynı zamanda Köktürk tarihine de ışık tutan bu metinler, tarih, kültür tarihi ve dil bakımından oldukça değerlidir.

Köktürk Yazıtlarında *bengü taş* (=ebedi taş) olarak anılan bu yazıtlar, bilim dünyasında *Köktürk Yazıtları, Orhun Yazıtları, Orhun Abideleri, Runik Harfli Türk Yazıtları, Runic Inscription, L'inscription Bain Tsokto* gibi adlarla tanınırlar. Bunlar, Türklerin ilk yazılı eserleri olmaları yanında insanlık tarihinin de önemli dil ve tarih mirasları arasında kabul edilirler. Çünkü bu yazıtlar, yazının, dünyada çok az insan tarafından bilindiği bir dönemden günümüze kalmış birkaç eserden biridir.

Köktürk Yazıtları, aynı zamanda dünyanın kuzey yarım küresinde yazılı kültüre ait en eski metinlerdendir. Bilindiği üzere yazı kültürü, iklim ve coğrafya bakımından uygun olan Bereketli Hilal (Mezopotomya, Mısır, Anadolu) Çin, Hint ve Akdeniz uygarlıkları etrafında gelişmiştir. Söz konusu kültürün, Güney Sibirya'nın taygalarında ya da Moğolistan bozkırlarında oluşması, insanlık ve yazı tarihi bakımından da çok önemli bir aşamadır.

Bu yazıtları "Yenisey Yazıtları" ve "Köktürk Yazıtları" olmak üzere iki kategoride değerlendirmek gerekir. Bunların birincisi Yenisey Nehri havzasındaki Tuva, Hakasya ve Altay topraklarında bulunmuş olan "sivil metinler"dir. Bunlar, en fazla birkaç paragraftan oluşan, daha çok boy

beyleri adına yazılmış bir çeşit nekroloji yahut mersiye metinleridir. Yazılardaki harf sayısı ve harf değişkeleri fazla, yazım şekilleri karışık; dil ise Moğolistan bölgesindekilere göre daha eski ve arkaiktir. Şimdiye kadar 150'den fazlası (Aydın 2018: 49) kataloglanan bu metinler, bulunmuş oldukları bölgelerin (Tuva, Hakasya, Altay) müzelerinde yer almaktadırlar.

İkincisi olan Köktürk Yazıtları ise Moğolistan'da bulunan, Köktürk ve Uygur yönetimleri sırasında yazılmış "resmî metinler"dir. Bunlar II. Köktürk ve Ötüken Uygur devletleri zamanında, hükümdarların ve Tonyukuk gibi üst düzey devlet yetkililerinin kendi dönemlerindeki olayları anlattıkları söylev yazıtlardır. Metinlerde devlet yetkilileri, kendi iktidarları dönemindeki olayları anlatmaktadırlar.

Bu yazıtların başka bir yönü de tarihe ışık tutmalarıdır. Metinlerde Köktürklerin kuruluşundan Bilge Kağan'ın ölümüne kadar (552-534) meydana gelen olaylar yazarlarının bakış açılarıyla anlatılır. Yazıt metinlerini, kâğıdın yazı malzemesi olarak kullanıldığı ve uzun metinlerin yazıldığı Eski Mısır, Çin, Grek, Bizans, Roma gibi uygarlıkların metinleriyle karşılaştırmak mümkün değildir. Çünkü kâğıt, uzun ve kapsamlı metinler yazmak için uygun bir malzemedir. Taşa yazılmış olan Köktürkçe yazıtların kapsamı ise kâğıda göre daha sınırlıdır. Fakat metinlerin içeriğine bakıldığında kâğıt uygarlıklarında olduğu gibi bunların da esasen "siyasi yıllık"lar niteliği taşıdığı görülür. Nitekim bu metinlerde anlatılan olayların birçoğu Çin yıllıklarında okuduklarımızla örtüşmektedir. Bu yüzden tarihçiler, söz konusu yazıt metinlerini Türklerin Türkçe ilk tarih belgeleri olarak değerlendirmektedirler.

Köktürkçe metinler, yalnızca Türk tarihi bakımından değil, dünya kültür ve dil tarihi bakımından da önemlidir. Çünkü tarihte Sümer tabletleri, Mısır hiyerografları, Rosetta Taşı, Phaistos Diski, Maya yazıtları gibi erken dönemde yazılmış eski alfabeli metinlerden biri de Köktürk Yazıtlarıdır. Uygarlık tarihinin erken dönemlerinde Kuzeydoğu Asya'da yazılmış bu yazıtlar, en az diğerleri kadar önemlidir. Çünkü iklim ve coğrafyanın, yazılı kültürün oluşmasını olumsuz yönde etkilediği bu bölgede sözü edilen metinlerin yazılması dil ve kültür tarihi açısından dikkate değer bir gelişmedir.

Bu metinlerin Türk diliyle yazılmış olması Türkoloji çalışmaları bakımından da önemlidir. Köktürk Yazıtları, yüzyıllar boyunca Asya'da siyasi, askerî ve kültürel bakımlardan önemli roller üstlenmiş ve bu kıtanın tarihini şekillendirmiş birkaç ulustan biri olan Türklerin, bu rollerini açık ve veciz biçimde ifade ettikleri erken dönem metinleridir. Bunları, "erken dönem metinleri" olarak değerlendirmemizin temel gerekçesi, yazının, 8. yüzyılda çok az sayıda insan tarafından bilindiği ve insanlığın büyük bir bölümünün yazılı kültürden haberdar olmadığıdır. Kaldı ki yazı, o çağlarda yazılı uygarlık bölgelerinde bile ancak sarayların resmî, ticari ve siyasi yazışmalarında kullanılan üst düzey araçtı. Yazının ve yazılı kültürün dünyada yaygınlaşıp kitlelere ulaşması ancak matbaanın icadından sonra olmuştur.

Köktürk Yazıtları, bu yönüyle Türk dili ve kültürünün de aort damarı diyeceğimiz ilk metinlerdir. Bu metinlerde, Türklere ait dil, edebiyat, hayat tarzı, sosyal yapı, dünya algısı vb. konularda "ilk" bilgileri edinmekteyiz. Bu bilgiler, Türklerin kültür tarihini aydınlattığı gibi, Türkoloji araştırmalarında önemli bir çığır açmış; o döneme kadarki bilgilerimiz 11. yüzyıla kadar götürülebilirken, söz konusu metinlerin keşfiyle bu tarih, üç-dört asır öncesine ait yazılı verilere kavuşmuştur.

Köktürk Yazıtlarının keşfedilmesinin üzerinden 120 yıldan fazla zaman geçmesine rağmen metinlerin dil ve tarih problemlerini çözmeye yönelik çalışmalar devam etmektedir. Diğer yandan Moğolistan ve Sibirya'da yeni yazıtlar keşfedilmekte, Eski Türkçe metinler kataloğu her geçen gün genişlemektedir (Aydın 2019: 7).

Köktürkçe metinlerin okumasında ve anlamlandırmasında çeşitli sorunlar vardır. Bunlar birkaç sebebe dayanır: a) Tarihî olaylar değişik kaynaklarda farklı şekilde anlatılmakta; bu da metinleri yoruma açık hâle getirmektedir, b) Yazı sistemi çoklu okumaya imkân tanımaktadır, c) Aradan geçen 1300 yılda toponomik adlandırmalar değişmiştir. Bunlara birkaç başka sebep daha eklenebilir. Bilim adamları, dünyanın uzak kuzeyinde Moğol bozkırının ortasında bugüne kadar ayakta kalan bu bengü taşları tarih, kültür tarihi ve gramer açısından incelemeye devam etmekte ve bunlarla ilgili yeni bilgilere ulaşılmaktadır.

Köktürk döneminden kalan birkaç büyük metinden biri olan Tonyukuk Yazıtı üzerinde birçok çalışma yapıldığını belirtmiştik. Bu çalışmaların bir bölümü metin yayını, bir bölümü de metindeki çeşitli dil sorunlarını çözmeye yöneliktir. Bu çalışma Tonyukuk Yazıtı araştırmalarına katkı sunmak amacıyla hazırlanmıştır. Kitabın esas bölümünü iki taştan oluşan yazıtın dil incelemesi teşkil etmektedir. Bu bölümden önce Tonyukuk'un hayatı üzerinde durulmuştur. Bu konu, şimdiye kadarki çalışmalarla birlikte metin merkezli yeni bakış açılarıyla tekrar ele alınmıştır. Tonyukuk Yazıtı'nın dikildiği zaman ve onun hayatı araştırmacıları çok uğraştırmıştır. Özellikle nerede ve ne zaman doğduğu, 682'den önceki ve Kapgan Kağan'ın son yıllarındaki hayatı, 716'daki saray darbesindeki durumu, ölümü, ölüm tarihi ve yazıtın hangi tarihte dikildiği soruları, Tonyukuk'un hayatı hakkındaki "kapalı" hususlar olmuştur. Ne yazık ki katıldığı savaşlardaki birçok ayrıntıyı uzunca anlatan Tonyukuk, yazıtında bu konulara "suskun" kalmıştır. Bütün bu hususlar, Tonyukuk'un hayatı, katıldığı savaşlar, Köktürk yönetim sistemindeki yeri, kağanlarla ilişkileri, tarihî belgeler ve kendi metinleriyle karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

Filoloji çalışmalarının temel haraket noktası metin merkezli olagelmiştir. Filologlar, olay ve olguları bu bakış açısının dışına pek çıkmadan incelemektedirler. Tarihçilerde de tersi bir durum söz konusudur; onlar da filolojik metinleri gözardı etmektedirler. Oysa filoloji metinleri tarihî belgelerden, tarih belgeleri de filolojik içerikten ayrılarak incelenemez. Biz bu çalışmamızda tarihin ışığında filolojiye, tarihin suskun olduğu yerlerde filolojik verilere başvurduk. Zaten Tonyukuk gibi tarihî bir şahsiyetin hayatı hakkında yapılacak çalışmada bundan başka başvurulacak bir yol yoktur.

Köktürk harfli metinler çözülmeye başlanalı 120 yıldan fazla zaman geçti. Bu süre içinde yüzlerce metin yayını, binlerce makalede söz konusu metinlerin gramer ve anlam sorunları tartışıldı; birçoğuna çözüm bulundu. Bir bölümü de hâlâ büyük bir soru işaretiyle araştırmacıları bekliyor. Tarihî dönemde yazılmış metinlerin çoğunda karşılaştığımız metinlerin ontolojisiyle ilişkili bu sorular ve sorunlar belki de hiç çözümlenemeyecektir. Fakat

araştırmacıların metinleri daha iyi anlamaya yönelik çalışmaları da devam edecektir. İşte elinizdeki çalışma da bunlardan biridir. Biz de bu çalışmada yıllardır okuduğumuz ve okuttuğumuz Tonyukuk metnini tekrar ele alırken şimdiye kadar yapılan çalışmaları gözden geçirme imkânı bulduk.

KÖKTÜRKLER

Köktürklerin tarih sahnesinde ilk görülmeye başlandıkları tarih 542 yılıdır. Bu tarihte Çin'in Sui eyaletine akınlarda bulundukları bilinmektedir. 545 yılında Çinlilerle ilk diplomatik ilişkiler kurulmaya başlanmıştır. Aynı yıllarda Tölisleri yenerek kendilerine bağlamışlardır. Artık güçlenen Bumın, Juan-juanlara elçi göndererek hükümdarın kızını kendisine prenses olarak istedi. Juan-juan hükümdarı A-na-kui, bu teklifi çok sert biçimde reddetti. Juan-juanlarla araları böylece bozulan Köktürkler Batı Wei hanedanıyla ittifak oluşturdular. Bumın 552 yılında ani bir baskınla Juan-juanlara saldırdı ve reisleri A-nu-kei savaş meydanında kendisini öldürdü. Bu zaferden sonra Bumın, İl Kağan unvanını aldı (Taşağıl 2014: 20).

Köktürk Devleti, Hunlardan sonra Asya'da kurulan ikinci büyük Türk imparatorluğu oldu. Kısa bir süre sonra Baykal-Selenge bölgesindeki Uygur, Oğuz, Karluklar Köktürklerin hâkimiyeti altına alındı. Bilge Kağan, Köktürk Devleti'nin kuruluşunda ilk atalarının kahramanlıklarını 180 yıl sonra kardeşi Köl Tigin için diktirdiği yazıtta sitayişle anlatır.[1] Bumın Kağan devleti kurduktan kısa bir süre sonra öldü (552). Yazıtlarda anlatıldığına göre cenaze törenine Çinliler, Tibetliler, Romalılar, Avarlar ve birçok Türk boyu katılmıştır.[2] Bumın Kağan'ın yerine geçen oğlu K'o-lo (Kara Kağan) Juan-juanlarla mücadeleyi devam ettirdi. Bu kağan da aynı yıl öldü (Taşağıl 2019:5). Kara Kağan'ın yerine zeki, çalışkan ve feraset sahibi olmasıyla tanınan kardeşi Mukan (Bukan) Kağan geçti. Mukan Kağan da önce babası ve kardeşi gibi Juan-juanlarla savaştı, onları Kuzey Wei Devleti sınırlarına sürdü ve bir süre sonra da tamamen ortadan kaldırdı (Gömeç 1997: 17).

---

[1] *kişi oglında üze eçüm apam bumın kagan istemi kagan olurmış. olurıpan türk bodunıŋ ilin törüsün tuta bėrmiş iti bėrmiş. tört bulıŋ kop yagı ėrmiş. sü sülepen tört boluŋdakı bodunıg kop almış kop baz kılmış. başlıgıg yükündürmiş, tizligig sökürmiş. ilgerü kadırkan yışka tegi, kėrü temir kapıgka tegi kondurmış. ėkin ara idi oksuz kök türk ança olurur ėrmiş. bilge kagan ėrmiş, alp kagan ėrmiş; buyrukı yime bilge ėrmiş erinç, alp ėrmiş erinç. begleri yime bodunı yime tüz ėrmiş. anı üçün ėlig ança tutmış erinç. ėlig tutıp törüg itmiş.* (KT 3-4)

[2] *özi ança kergek bolmış. yogçı sıgıtçı öŋre kün togsıkda bökli çöllig, tabgaç, töpüt, apa rum, kırkız, üç kurikan, otuz tatar, kıtany, tatabı, bunça bodun kelipen sıgtamış, yuglamış. antag külüg kagan ermiş* (KT 4-5)

Kıtanları, Chouları ve Chileri kontrol altına aldı. Köktürk Devleti'nin sınırlarını Hazar Denizi'nden Kore'ye kadar genişletti. Uyguladığı akıllıca diplomasi sayesinde Orta Asya'daki ticaret ağının güvenli olarak çalışmasını sağladı. Onun döneminde Köktürk Devleti'nin sınırları genişledi, devlet her bakımdan güçlendi.

Mukan Kağan 572 yılında ölünce yerine kardeşi Taspar Kağan geçti. Bu sırada Köktürkler bölgenin en güçlü devletlerinden biri hâline gelmişti. Taspar Kağan, 574 yılında Çin'de yasaklanan Budizmin Köktürk topraklarında yayılmasına izin verdi. Onun zamanında Hintli Rahip Jinagupta, müritleriyle birlikte Köktürklere sığındı. Bunlar Budizmin temel metinlerinden *Nirvana Sutra*'yı Sanskritçeden Türkçeye çevirdiler (Taşağıl 2019: 9). Bu arada Taspar, iyice büyümüş olan devletin yönetimini kolaylaştırmak için ülkeyi doğu ve batı olarak iki idari birime ayırdı.

Taspar Kağan 581'de öldü, yerine kurultay kararıyla Kara Kağan'ın oğlu She-t'u (Işbara) tahta çıktı.

Işbara, kağan olduktan sonra Köktürk ülkesine gelen Ch'ang Sun-sheng adlı ve çeşitli yetenekleriyle dikkat çeken bir diplomatı alıkoydu. Bir süre Köktürklerin içinde kalan bu diplomat bu sırada saray çevresindeki bütün bilgi ve devlet sırlarını öğrendi ve ülkesine döndüğünde bunları kullanarak Köktürklerle nasıl başa çıkılacağını Çin İmparatoru Wen'e bir bir anlattı. İmparator Wen, bunun üzerine önce Batı Köktürklerinin hükümdarı Tardu'yu yanına çekti, sonra Kıtanları Işbara'ya karşı ayaklanmaları için çeşitli hediyeler vererek kışkırttı. Bunları duyan Işbara, 582 yılında Çin'e savaş açtı. Birçok Çin şehrini istila etti. Çin'le bundan sonra sürekli savaşlar yapan Işbara, içeride boyların isyanı, dışta ise Çin'in baskısından dolayı iyice bunaldı. Bundan kurtulmak için sonunda İmparator Wen'e mektup göndererek kendisine Sui soyadının verilmesini istedi. Bundan sonra Köktürk Devleti'nde Çin etkisi ve kontrolü iyice arttı.

Işbara 587 yılında öldü, yerine kardeşi Ch'u-lo-hou, Baga Kağan unvanıyla tahta çıktı. Fakat iki yıl sonra 589'da öldürüldü. Onun yerine Işbara'nın oğlu Tou-lan Kağan geçti. Onun döneminde Çin'de hanedan değişikliği meydana geldi ve Sui hanedanı başa geçti. Bu sefer de Suilerle Köktürkler arasında mücadele başladı. Bir taraftan da

Batı Köktürkleriyle mücadele eden Tou-lan, Çin'in sonu gelmez entrikalarıyla başa çıkamadı ve bir Tölis isyanının bastırılması sırasında öldü. Ondan sonra Köktürk tahtına her bakımdan Çin'e bağlı ve bağımlı Ch'i-min geçti. O da 609'da öldü.

Ch'i-min'den sonra yerine oğlu Shih-pi geçti. Onun zamanında Çinliler Köktürkler üzerindeki kontrollerini sürdürmek istediler, fakat babasından farklı bir karaktere sahip olan bu kağan, Çin'in kuzey eyaletlerini ele geçirdi. Yen-men kalesini kuşatarak İmparator Yang'ı tutsak aldı. Bu olay, Çin'de hanedan değişikliğine sebep oldu; Sui hanedanı yıkılarak yerine T'ang hanedanı geçti (618) (Grousset 1993: 102). Bu hanedanın ilk yıllarında Köktürkler Çin üzerinde iyice hâkimiyet kurdular. Shih-pi Kağan 619 yılında ölünce yerine kardeşi İlteber Şad tahta geçti. T'ang hanedanı muhaliflerinin de desteği ile Çin'e karşı büyük bir sefer hazırlığına girişen İlteber Kağan, sarayındaki Çinli casuslar tarafından zehirlenerek öldürüldü (621). Bundan sonra tahta Bagatur Şad "İl Kağan" unvanıyla tahta geçti. İlk zamanlarında Çin üzerinde baskı kuran İl Kağan, bir süre sonra bundan vazgeçerek T'ang hanedanıyla anlaşmaya vardı. Bu arada 627 yılında baş gösteren büyük kıtlıktan sonra Tarduşlar isyan ettiler. Köktürkler, boylar üzerindeki hâkimiyetlerini iyice yitirdiler. Bundan kısa bir süre sonra 630 yılında Köktürk Devleti'nin siyasi hâkimiyeti bitti.

I. Batı Köktürkleri

552'de Köktürk Devleti kurulunca devletin batı kanadını Bumın Kağan'ın kardeşi İstemi Yabgu yönetmeye başlamıştı. İstemi, önce Avarlara karşı Sasanilerle iş birliği yaparak onları Buhara Savaşı'nda ortadan kaldırdı (557). Daha sonra İpek Yolu'ndaki ticaretten pay almak için Sasanilerle anlaşma yollarını aradı. Sasaniler buna yanaşmayınca 560'ların başında onlarla arası bozuldu. İstemi yeni müttefik olarak Bizans'a yöneldi ve Maniah adlı Sogd tüccarını İstanbul'a elçi olarak gönderdi (568). Bizans imparatoru bu teklifi sevinçle karşıladı. Birkaç ay sonra geri dönen Köktürk elçileriyle birlikte elçisi Zamarkos'u İstemi Yabgu'ya gönderdi. İstemi onu karargâhı olan Ak Tag adlı sarayında karşıladı ve ortak düşmanları hâline gelen

Sasanilere karşı anlaşma yapıldı. Bundan sonra Bizans'la Sasaniler arasında 20 yıl sürecek savaşlar başladı (Grousset 1993: 96). Böylece İstemi, akıllıca bir diplomasiyle Sasanileri baskı altında aldı ve İpek Yolu'nun Batı Türkistan bölümünü ele geçirdi. Maveraünnehr'den Kâşgar'a kadar ülkenin sınırlarını genişleterek Köktürkleri bölgede önemli bir siyasi güç hâline getirdi.

İstemi Yabgu 576 yılında öldü. Bu arada Bizans tahtına da II. Tiberius geçmişti. Tiberius, Valentios'u İstemi'ye elçi olarak gönderdi. Elçi, İstemi'nin başkenti Yulduz'a ulaştığında İstemi yeni ölmüş, tahta Tardu (576-603) geçmişti. Tardu, Bizans'ın, Köktürklerin Karadeniz'in kuzeyine sürdükleri Avarları himaye etmesinden dolayı Bizans elçisine oldukça sert davrandı. Böylece Avar sorunu yüzünden Köktürk-Bizans ilişkileri bozuldu.

581'de Doğu Köktürk Kağanı Taspar ölünce kurultay tarafından kağan seçilen Işbara'nın kağanlığını Tardu kabul etmedi. Önceleri Tardu'ya karşı Işbara'yı destekleyen Çinliler, Tardu'nun güçlenmekte olduğunu görünce yeniden Doğu Köktürklerine, Işbara'ya destek verdiler. Böylece Çinliler, Tardu-Işbara çekişmesinde hem Tardu'yu hem de Işbara'yı destekleyerek iç savaş çıkmasını sağladılar. Bunun üzerine çıkan çatışmalar sonucu Batı Köktürkleri ayrıldılar (582).

Bundan sonra Tardu, kağanlığını kabul ettirmek için Çin'e sefer düzenledi. Buna karşılık Çinliler de Töles boylarını isyana teşvik ettiler. Tardu bu kargaşada Kukunor'a gidip ortadan kayboldu (603). Onun yerine oğlu Ço-lu Kağan geçti. Ço-lu, Töles boylarının baskısıyla Çin'le iş birliği yapmak zorunda kaldı ve onların himayesini kabul ederek Çin'e yerleşti. Daha sonra Doğu Köktürk Kağanı Shih-pi tarafından teslim alınarak öldürüldü. Yerine Tardu'nun torunu Şi-koei geçti. Onun kısa hâkimiyeti süresince doğuda Altay Dağları, batıda ise Hazar Denizi'ne kadar Batı Köktürk hâkimiyeti olmuştur (Taşağıl 2019: 21).

Şi-koei öldüğünde yerine kardeşi Tung Yabgu geçti. Onun döneminde Çin'de siyasi iç çekişmeler meydana geldi. Bundan faydalanan Tung Yabgu Çin'den bağımsız hareket etmeye başladı ve kuzeydeki Töles boylarının ayaklanmalarını bastırarak onları kontrol altına aldı. Ondan sonra Sasanilerle savaştı fakat başarılı olamadı.

Tung Yabgu'dan sonra Batı Köktürk tahtına oturan Se Yabgu, Hsili, Işbara, Jubi ve Holi dönemlerinde devlet, iç sarsıntılardan bir türlü kurtulamadı.

Bu arada Çin'de 618 yılında T'ang hanedanı yönetimi ele geçirdi. 626 yılında da Tai Tsong tahta geçti. Bu imparator, tarihe Doğu ve Batı Köktürklerini yıkan kağan olarak geçmiştir. Onun zamanında İllig Kağan birkaç kez ayaklandı fakat Tsong, Ordos bölgesini ondan aldı. Çin onun zamanına kadar barış anlaşmalarıyla, altın ve ipekler vererek Köktürkleri ve diğer Altay kavimlerini kontrol ediyordu. Fakat Tai Tsong, kalabalık Çin orduları ve geleneksel entrika diplomasisi sayesinde Köktürkleri parçaladı, Ordos bölgesini Çin hâkimiyetine soktu.

Bu arada Batı Köktürk Kağanı Tung Yabgu Kağan'a karşı da Karlukları ayaklandırdı. Bu ayaklanmadan sonra Batı Köktürklerinin siyasi varlıkları 657 yılında sona erdi.

Batı Köktürkleri döneminde İran ve Bizans arasında siyasi ve ekonomik ilişkilere dayalı bir denge politikası yürütülmüş ve İpek Yolu'nun Batı Türkistan bölümü Türklerin kontrolüne geçmiştir. Böylece doğu-batı arasındaki ticaretin devam etmesi sağlanmıştır. En önemlisi de Maveraünnehr'den Kâşgar'a kadar olan bölgede Sasani hâkimiyeti kırılarak buraya ilk Türk yerleşmeleri sağlanmıştır.

II. Köktürk Devleti (Kutluk Devleti)

Doğu Köktürk Devleti, yukarıda anlatıldığı gibi Işbara Kağan'dan sonra başa geçen yöneticiler zamanında, iç çatışmalar, boyların bitmeyen isyanı, Çin'le yapılan mücadelelere bağlı olarak siyasi istikrarını yitirdi ve adım adım zayıfladı; nihayet 630 yılında Çin hâkimiyetine girdi. Bu dönemde Köktürklerin kağanları Çin sarayında onların hükümranlığı altında yaşıyorlardı. Bu yarım asırlık zaman içinde değişik bölgelere dağılan Köktürkler zaman zaman Çin'e isyan ettiler. Bunun üzerine Çinliler, Çin Seddi'nin kuzeyi ile Gobi Çölü'nün güneyinde askerî valilikler oluşturarak (Taşağıl 2014: 322) birçok ailelesini bu bölgeye yerleştirdiler. Buraya yerleştirilenler arasında Tonyukuk'un da kabilesi vardı.

Çin'de İmparator Tai Tsong zamanında Köktürklerin faaliyetlerini denetim altına almak için kendisine bağlı bir kağan atadı. Türkleri yönetmek için kurdukları bu askerî

valilik sisteminin başındaki A-shih-na Ni-shu-fu'yu kağan ilan etti. Çin'de kontrol altında tutulan Köktürkler onu destekleyerek Çin yönetimine baş kaldırdılar. Fakat Çinliler A-shih-na Ni-shu-fu'nun ordusunu yenilgiye uğrattılar. Türklerin isyanları bundan sonra da devam etti. Daha sonra A-shih-na Fu-nien kağan oldu. Onun zamanındaki ikinci isyan hareketi de başarılı olamadı.

Aşina sülalesinden A-shih-na Ku-to-lu (Kutluk Kağan) Tsung-ts'ai-şan (Çogay) Dağı'na giderek oradaki Türk boylarından beş bin kişi topladı. Dokuz Oğuzlara saldırıp çok sayıda koyun ve at ele geçirdikten sonra "İlteriş Kağan" unvanıyla kağanlığını ilan etti (Liu 2006: 213-214). Böylece, Kutluk Devleti Köktürklerin ana yurdu Orhun ve Ötüken'de kuruldu (Grousset 1993: 15). Bu arada Çin'deki Köktürk toplama bölgesindeki askerî valilikte görev yapan ve bir suçtan dolayı hapse girip daha sonra çıkan Tonyukuk da Kutluk'a katıldı. Kutluk, onu *apa tarkan* (başkomutan) olarak atadı. 682'de devletin kuruluşu ve teşkilatlanması tamamlandıktan sonra Köktürk orduları tarafından *apa tarkan* Tonyukuk komutasında sonraki yıllarda Çin'e, Oğuzlara ve Kıtanlara karşı birçok sefer yapıldı.

İlteriş Kağan 691 yılında öldü. Yerine Köktürk geleneğine göre kardeşi Kapgan Kağan geçti. İlk olarak Mançurya'da yaşayan Moğol asıllı Kıtaylar kontrol altında alındı. Bu sırada Çin imparatoru ölmüş ve yerine karısı Wu Heu geçmişti. Wu Heu T'anglarla mücadele ediyordu. Kapgan Kağan, Çin'deki bu iç mücadelede "hakem" rolüyle (Grousset 1993: 116) denge politikası yürütmeye başladı. Bir taraftan da Çin'e karşı seferler düzenlemeye devam etti. 706 yılında meşhur Ming-şa Savaşı'nda Çinlileri ağır bir yenilgiye uğrattı. Daha sonra Tonyukuk Yazıtı'nda ayrıntılı olarak anlatılan[3] 710 yılında yapılan Kırgız seferinde Kuzey-batı Sayan bölgesi Köktürk topraklarına katıldı. Aynı yıl Tonyukuk'un yönettiği Soğd seferinde Türgişler ağır bir yenilgiye uğratıldı ve Batı bölgesi kontrol altına alındı. Bu iki seferin düzenlenmesinde Tonyukuk'un bilgi ve tecrübelerinin büyük rolü olmuştur.

Kapgan Kağan son yıllarında ülkede kargaşa baş gösterdi. 714 yılında Beş Balık'a yapılan savaşta Köktürk or-

[3] Tonyukuk Yazıtı [19] I/D-2, 7

duları yenildi. Aynı yıl Azlar baş kaldırdılar. Tatabılar ve Kıtaylar isyan ederek Çin tarafına geçtiler (Gumilëv 1993: 394). Kağan, 716 yılında Tola bölgesindeki isyan eden Dokuz Oğuzları mağlup ettikten sonra ormanda saklanmış olan Bayırkular tarafından öldürüldü (Gömeç 1997: 76).

Kapgan Kağan, 24 yıllık hükümdarlığı sırasında çevredeki Türk ve Moğol boylarını kontrol altına almış, Çin'i baskı altında tutarak devletin büyümesini ve siyasi bakımdan kurumlaşmasını sağlamıştır.

Kapgan'ın ölümünden sonra Köktürk sarayında büyük kargaşa çıktı. Çünkü geleneğe göre tahta geçme sırası İlteriş'in büyük oğlu Bilge Kağan'da olması gerekirken Kapgan Kağan daha hayattayken oğlu İni İl Kağan'ı halef ilan etmişti. Bunun üzerine İni İl Kağan tahta çıktı. Bunu kabul etmeyen Köl Tigin, birkaç ay sonra halefi Alp Eletmiş ile birlikte bir saray darbesi düzenleyip İni İl Kağan'ı ve çevresindekileri (Tonyukuk hariç) öldürdü.[4] Köl Tigin, Çin kaynaklarında adı *Mo-ki-lien* olarak geçen ağabeyi Bilge'yi tahta geçirdi. Bilge, Köl Tigin'i başkomutan olarak atadı (Liu 2006: 239). Bilge Kağan, amcası Kapgan Kağan dönemindeki iç karışıklıklar devam ederken tahta çıktı. Bir taraftan boyların isyanları diğer yandan Çinlilerin, Uygurlar, Oğuzlar, Kıtanlar, Tatabılar ve Türgişleri Köktürklere karşı kışkırtmaları sonucu ayrılık hareketleri baş gösterdi. Kağan bu durumu kontrol altına almak maskadıyla Çin'deki boyların geri dönmeleri için af çıkardı. Bunun sonucunda bazı kabileler (Teleütler) geri döndüler (Gumilëv 1999: 401). Bilge, daha sonra isyan eden Uygurlarla savaştı. 717 yılında Tatabıları bozguna uğratıp onları kontrol altına alarak Cungarya'da Köktürk hâkimiyeti kuruldu.

Bilge Kağan bu sırada Tonyukuk'u tekrar göreve çağırdı. Tonyukuk, bu dönemde önemli konularda danışmanlık yaptı. Bilge, son yıllarda baş gösteren iç kargaşalara son vermek için önce Çin'e büyük bir sefer düzenlemeyi planlıyordu. Tonyukuk, T'ang hanedanının gücünün zirvesin-

[4] Bunlar arasında özellikle Kapgan Kağan'ı yanlış yönlendirerek Dokuz Oğuzlar üzerine sefer yapıp boyların isyanına sebep olan danışman ve vezirler başta geliyorlardı (Gumilëv 1999: 409). Bu saray baskınında yalnızca Kapgan'ın çocuklarından Aşidz Mimi adlı biriyle evli 17 yaşındaki kızı ve o sırada Çin'de bulunan oğlu Mo-Tigin sağ kurtuldu (Gumilëv 1999: 400).

de olduğunu, böyle bir seferin henüz toparlanmakta olan Köktürkleri zayıflatacağını söyleyerek Bilge'yi bu fikrinden vazgeçirdi (Gumilëv 1993: 392). Bu arada 720 yılında Çinliler, Basmıllar, Tatabılar ve Kıtanlar ile bazı Türk beylerini Köktürklere karşı kışkırttılar (Taşağıl 2019: 34). Tonyukuk, bunların aynı anda, aynı yerde bir araya gelemeyecek kadar birbirlerinden uzak bölgelerde olduklarını, dolayısıyla onlar hareket etmeden saldırıya geçilmesini söyledi. Nitekim Basmıllar üzerine sefer yapılarak önce onlar bertaraf edildi. Bir yıl sonra Çin'in Beş Balık bölgesine akınlar yapıldı ve burada birçok şehir yağmalandı. Daha sonra Kıtanlar ve Tatabılar bozguna uğratıldılar.

Bilge Kağan, bundan sonra Çin'e karşı barış politikası uygulayarak barış elçileri gönderdi. İmparator, bunun için bir prensin kendilerine rehin olarak verilmesini istedi. Bununla ilgili anlaşma yapmak için 722'da Tayşan dağındaki geleneksel kurban törenine Bilge Kağan, Köl Tigin ve Tonyukuk'u da davet etti. Bilge bu teklifi, kendisine bir prenses verilmesi durumunda kabul edeceğini bildirdi. (Gumilëv 1999: 410). Bilge'nin teklifi de imparator tarafından reddedildi. Bu anlaşmazlıklara rağmen Bilge, Çin'le barış politikasına devam etti. 723 yılında Tibetlilerin, Çin'e ittifak kurma tekliflerini kabul etmedi. Bunun sonucu olarak imparator, 724'te Ordos bölgesindeki sınır ticaretini serbest bıraktı. 725'te Ötüken'e bir Çin elçisi Yüan-Çen geldi ve Tonyukuk'un da içlerinde bulunduğu devlet yetkilileriyle görüştü. Çin'e verilecek atlar karşılığında 100 bin top ipek alınması konusunda anlaşma yapıldı (Gumilëv 1999: 411-712). Bundan sonra Çin'le ilişkiler düzeldi ve uzun bir barış dönemi başladı.

731 yılında birlikte büyüdükleri kardeşi Köl Tigin öldü. Köl Tigin, 716'da İni İl Kağan'ı öldürerek ağabeyi Bilge'yi tahta geçirmişti. İyi ve yumuşak huyluluğuyla bilinen Kağan, Köl Tigin'in ölümüne çok üzüldü.[5] Köl Tigin için büyük bir cenaze töreni düzenlendi. Bu törene Çin, Hint, Kore, Soğd, Tibet ve Bizans'tan temsilciler katıldılar.

[5] Bilge Kağan, Köl Tigin adına diktirdiği yazıtta onun ölümü üzerine yaşadığı büyük üzüntüyü samimi bir dille anlatılmıştır: *körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boldı* (KT K/10) "Görür gözüm görmez gibi, bildiğim bilgi bilinmez gibi oldu".

IV

ALBÜM

DİZİN-SÖZLÜK

a pekiştirme edatı
[1] I/D-5
aç- açmak
a.-dımız [28] I/K-4
adrıl- ayrılmak
a.-tı [2] I/B-2
agı ipekli kumaş
a. [48] II/G-4
agtur- yukarı çıkarmak
a.-tum [25] I/K-1
ak termel Ak Termel ırmağı
a. [25] I/K-1
akıt- akın ettirmek, hızla yürütmek
a.-dımız [35] I/K-11
al- almak
a.-ı olur- [32] I/K-8
alkın- mahvaolmak
a.-tı [3] I/B-3
alp (1) yiğit, zor
a. ermiş [10] I/G-3, [13] I/G-6, [14] I/G-7, [21] I/D4, [29] I/K-5
a.+in üçün [49] II/G-5
alp (2) güç
a. [38] II/B-3
altı altı
a. [16] I/G-9
altun altın
a. [48] II/G-4
altun yış Altay Dağları
a. [20] I/D-3
a.+da [31] I/K-7, [32] I/K-8
a.+ıg [35] I/K-11, [37] II/B-2
ança şöyle
a. [2] I/B-2, [6] I/B-6, [8] I/G-1, [9] I/G-2, [12] I/G-5, [14] I/G-7, [20] I/D-3, [21] I/D-4, [34] I/K-10, [37] II/B-2
ançıp öylece
a. [45] II/G-1
anı onu, onları
a. [31] I/K-7, [44] II/B-9
anın oradan
a. [24] I/D-7
añar ona
a. [24] I/D-7
añaru onlara
a. [20] I/D-3
anı Anı Irmağı
a. birle [24] I/D-7
a. subka [27] I/K-3
anta ondan, orada, o zaman
a. [6] I/B-6, [22] I/D-5, [42] II/B-7, [45] II/G-1, [46] II/G-2, [49] II/G-5
a. ötrü [12] I/G-5, [16] I/G-9
a. ėrür [21] I/D-4
antag şöyle
a. [9] I/G-2, [29] I/K-5, [36] II/B-1
ańıg kötü
a. [34] I/K-10
apa tarkan Başkomutan
a. -garu [34] I/K-10
ara arasına, içine
a. [54] II/D-4
arıg temiz
a. [37] II/B-2
arkuy gözetleme kulesi
a. [53] II/D-3
artuk fazla, bunun yanında
a. [20] I/D-3
a. erti [40] II/B-5
aş- aşmak
a.-dımız [26] I/K-2, [35] I/K-11
a.-a [37] II/B-2
aşan- yemek yemek
a.-galı [27] I/K-3
aşok Sogdluların lideri (?) (özel isim)
a. [46] II/G-2
at at
a. [24] I/D-7, [25] I/K-1
a.+ıg [27] I/K-3, [54] II/D-4
atlat- at binme emre verme

a. [25] I/K-1
atlıg atlı asker, süvari
a. [4] I/B-4, [24] I/D-7
ay- söylemek, ifade etmek, açıklamak
a.-! [32] I/K-8
a.-ayın [32] I/K-8
a.-dı [31] I/K-7
a.-gıl [5] I/B-5
a.-*u ıd-* "haber yollamak" [34] I/K-10
ayt- söylemek
a.-ıp [24] I/D-7
ayguçı danışman, sözcü
a. -sı [10] I/G-3, [21] I/D-4, [29] I/K-5, [49] II/G-5
ayıgma söyleyen, danışman
a.+sı [5] I/B-5
aytıgma denilen
a. [44] II/B-9, [47] II/G-3
az Azlar, Az kavmi (etnik ad)
a. [23] I/D-6, [24] I/D-7
az az
a. [39] II/B-4
a. -kınya [9] I/G-2
a.-ça [43] II/B-8
ba- bağlamak
b.-yur ėrtimiz [27] I/K-3
balık şehir
b.+ka [18] I/D-1, [19] I/D-2
bar var
b. [14] I/G-7
b. ėrser [10] I/G-3, [57] II/D-7
b. ėrmiş [30] I/K-6
b. ėrteçi ermiş [57] II/D-7
bar- varmak
b.-mış [24] I/D-7
b.-dımız [26] I/K-2, [27] I/K-3
b.-ıñ [31] I/K-7
b.-zun [31] I/K-7
bas- basmak, baskın yapmak
b.-dımız [27] I/K-3
b.-a bėrti [38] II/B-3
basın- baskına maruz kalmak
b.-alım [39] II/B-4
basıt- baskına maruz bırakmak
b.-ma [34] I/K-10
baş(1) baş, tepe, doruk
ıbar b. [26] I/K-2
baş(2) önder, lider
sü b.ı [31] I/K-7
başlıg liderli, önderli
aşok b. [46] II/G-2
beg bey
b.-ler [36] II/B-1
b.-leri [42] II/B-7
b.-lerin [43] II/B-8
ben ben (kişi zamiri)
b. [5] I/B-5, [11] I/G-4, [15] I/G-8, [17] I/G-10, [30] I/K-6, [32] I/K-8, [37] II/B-2, [47] II/G-3, [55] II/D-5, [58] II/D-8, [59] II/K-1
b. ök [7] I/B-7
b. ök ertim [50] II/G-6
b.+ing [21] I/D-4
baña (<ben+ge) [31] I/K-7
bañaru (<ben+gerü) [34] I/K-10
benglig doruklu
b. [44] II/B-9
berüki beriki, berideki
b. [46] II/G-2
bėr- vermek
b.-tim [2] I/B-2
b.-tük üçün [6] I/B-6
bėş beş
b. [49] II/G-5
bil- bilmek
b. -mez [6] I/B-6
bilge bilge, akıllı, danışman
b. ėrmiş [10] I/G-3, [21] I/D-4, [29] I/K-5
b.+si [7] I/B-7
b.+sin üçün [48] II/G-4
bilge kagan Bilge Kağan
türük b. [58] II/D-8, [62]

II/K-4
türük b. +ka [50] II/G-6
bilge tonyukuk Bilge Tonyukuk
b.[1] I/B-1, [5] I/B-5, [6] I/B-6, [15] I/G-8, [17] I/G-10, [34] I/K-10, [37] II/B-2, [47] II/G-3, [58] II/D-8, [59] II/K-1, [61] II/K-3
b. +ka [31] I/K-7
bilig bilgi, kavrayış
b. [6] I/B-6
bin ben
b. +i [10] I/G-3
biñ bin (sayı adı)
ėki üç b. [14] I/G-7
b. ėrmiş [16] I/G-9
b. ėrtimiz [18] I/D-1
bintür- (ata) bindirmek
b.-e [25] I/K-1
bintegi benim gibi
b. [57] II/D-7
bir bir, tek, aynı
b. [4] I/B-4, [24] I/D-7, [24] I/D-7, [33] I/K-9
b. ėrmiş [23] I/D-6
biri güney
b.+ye [7] I/B-7, [14] I/G-7
b.+din [11] I/G-4
b.+yeki [17] I/G-10
birle ile
b. [7] I/B-7,
b. ėrmiş [24] I/D-7
bitit- yazdırmak
b.-dim [58] II/D-8
biz biz
b. [8] I/G-1, [16] I/G-9, [44] II/B-9
b.+ni [20] I/D-3, [29] I/K-5, [30] I/K-6
b.+inte [40] II/B-5
bod boy
b. [4] I/B-4, [60] II/K-2
bodun halk
b. [1] I/B-1, [2] I/B-2, [3] I/B-3, [8] I/G-1, [9] I/G-2, [9] I/G-2, [11] I/G-4, [17] I/G-10, [18] I/D-1, [22] I/D-5, [43] II/B-8, [46] II/G-2, [54] II/D-4, [55] II/D-5, [56] II/D-6, [60] II/K-2, [61] II/K-3
b.+ug [17] I/G-10, [62] II/K-4
b.+um [21] I/D-4
b.+ı [28] I/K-4, [30] I/K-6, [42] II/B-7
b.+in [42] II/B-7, [43] II/B-8
b.+ka [56] II/D-6
boguz boğaz
b.-u [8] I/G-1
boguzlan- boğazlanarak öldürülmek
b. -tı [26] I/K-2
bol- olmak
b.-ayun [7] I/B-7
b.-sar [14] I/G-7
b.-tı [4] I/B-4, [18] I/D-1, [20] I/D-3, [56] II/D-6
boyla baga tarkan üst düzey askerî bir unvan
b. [6] I/B-6
bögü kagan Kapgan Kağan
b. [34] I/K-10
b.-ka [50] II/G-6
böl- ayırt etmek, farkına varmak
b.-ser [6] I/B-6
bu bu
b. [12] I/G-5, [23] I/D-6, [32] I/K-8, [54] II/D-4, [61] II/K-3
buka boğa
b. [5] I/B-5, [6] I/B-6
bul- bulmak
b.-tum [23] I/D-6
bulçu Bulçu adlı yer (Doğu Türkistan'da bugünkü Burçin kasabası)
b.-ka [35] I/K-11
bulma- bulamamak
b.-yın [2] I/B-2

bulganç kargaşa
b. [22] I/D-5
buñ sıkıntı
b. -ı [57] II/D-7
buñad- sıkılmak, bunalmak
b. -ıp [26] I/K-2
buñsuz sıkıntı çıkarmadan
b. [48] II/G-4
çabış kumandan
ç.-i [7] I/B-7
çogay Çogay (Yin-şan) Dağları
ç. yış [7] I/B-7
çölgi bozkırda yaşayan, bozkırlı
ç. [23] I/D-6
eb ev, yurt, karargâh
e.-gerü [30] I/K-6
ebir- dolanmak
e. -ü [26] I/K-2, [28] I/K-4
egri, eğri, hörgüçlü
e. [48] II/G-4
er kişi, asker
e. -i [23] I/D-6, [25] I/K-1, [42] II/B-7
es pay
e. [8] I/G-1
ėdgüti iyice
e. [34] I/K-10
ėki iki
e. [4] I/B-4, [10] I/G-3, [14] I/G-7, [16] I/G-9, [18] I/D-1, [40] II/B-5
ė**kinti** ikinci
ė. [39] II/B-4
ėn- inmek
i.-timiz [26] I/K-2
ėr- imek
ė.-ti [1] I/B-1, [4] I/B-4, [5] I/B-5, [8] I/G-1
ė.-tim [5] I/B-5, [7] I/B-7
ė.-miş [6] I/B-6
ė.-timiz [7] I/B-7, [16] I/G-9
ėr- ulaşmak, varmak
ė.-timiz [45] II/G-1
ėrinç galiba, büyük olasılıkla
ė. [2] I/B-2, [3] I/B-3, [38] II/B-3
ėrt- geçmek, aşmak
e.-imiz [44] II/B-9
e.-ü [44] II/B-9
ėşit- duymak, işitmek, haber almak
ė.-dim [24] I/D-7
ė.-ip [12] I/G-5, [17] I/G-10, [30] I/K-6, [33] I/K-9, [35] I/K-11, [36] II/B-1, [42] II/B-7
ė.-ü bėrti [15] I/G-8
ė.-üp [22] I/D-5, [23] I/D-6
ėt- düzene sokmak
ė.-ip [43] II/B-8
ek tag Ek Dağ (yer adı)
e. ıg [44] II/B-9
eligçe elli civarında
e. [42] II/B-7
ı ağaç
ı.+ka [27] I/K-3
ı.+*da taşda* "dağda bayırda" [4] I/B-4
ıbar Ibar (yer adı)
ı. baş [26] I/K-2
ıd/ıt- göndermek
ı.-dım [33] I/K-9
ı.-dım ok [52] II/D-2
ı.-dımız [42] II/B-7
ı.-ıp [26] I/K-2
ı.-mış [9] I/G-2, [34] I/K-10
ı.-*u* "yitirerek" [19] I/D-2
ıduk kutsal
ı. [38] II/B-3
ıgaç ağaç
ı. [25] I/K-I
ırak uzak
ı.+da [5] I/B-5
iç iç
i.+i [13] I/G-6
içik- bağımlı olmak, teslim olmak
i.-di [2] I/B-2
i.-diñ [3] I/B-3
i.-dük üçün [3] I/B-3

i.-di [28] I/K-4
içre gizli
i. [34] I/K-10
idi tamamen
i. [21] I/D-4, [60] II/K-2
igid- beslemek
i. -ü [62] II/K-4
ilk ilk, önce
i. [23] I/D-6
ini ėl kagan İni İl Kağan (Kapgan Kağan'ın oğlu)
i. [31] I/K-7
i.-ka [45] II/G-1
iñek İngek gölü
kölekin [15] I/G-8
iş iş
i. küçüg bir- "hizmet etmek" [52] II/D-2
kabış- birleşmek, buluşmak
k.-sar [12] I/G-5
k.-alım [20] I/D-3
k.-ıp [21] I/D-4
kaç neñ ne zaman
k. ėrser [20] I/D-3
kaçan neñ ne zaman
k. ėrser [21] I/D-4, [29] I/K-5
kagan kağan
k. [5] I/B-5, [6] I/B-6, [7] I/B-7, [9] I/G-2, [18] I/D-1, [19] I/D-2, [20] I/D-3, [21] I/D-4, [26] I/K-2
k.+ı [10] I/G-3, [21] I/D-4, [29] I/K-5, [30] I/K-6, [33] I/K-9
k.+ıma [12] I/G-5, [18] I/D-1, [24] I/D-7
k.+ım [15] I/G-8, [30] I/K-6
k.+ıg [17] I/G-10
k.+garu [20] I/D-3, [29] I/K-5, [33] I/K-9
k.+ka [28] I/K-4
k.+ta [29] I/K-5
k.+ın [41] II/B-6
k.+ımın [53] II/D-3
kaganlıg kağanlı, kağan sahibi olma durumu
k. [56] II/D-6
kal- kalmak, olmak
k.-madı [4] I/B-4
k.-madı [4] I/B-4
k.-mışı [4] I/B-4
k.-taçı biz [13] I/G-6
kalın kalın
k. bolsar [13] I/G-6
kalısız tamamen
k.- [30] I/K-6, [33] I/K-9
kalıt- kısaltmak
ugur k.-dım [25] I/K-1
kan han
k. [2] I/B-2
k. +ımı [52] II/D-2
k.+ı [28] I/K-4
k.+ın [2] I/B-2, [28] I/K-4
k.+ıñın [3] I/B-3
k.+ta [33] I/K-9
kanlan- kağan sahibi olmak
k.-tı [2] I/B-2
kapgan kagan Kapgan Kağan
k. [52] II/D-2, [60] II/K-2, [61] II/K-3
kar kar
k.+ıg [25] I/K-1
kara kara, siyah renk
k. [52] II/D-2
kara kum Kara Kum Çölü (Moğolistan'da)
k.+ug [7] I/B-7
kargu gözetleme kulesi
k. [34] I/K-10, [53] II/D-3
karı yaşlı, ihtiyar
k. boltum [56] II/D-6
katun hatun
k. [31] I/K-7
kazgan- kazanmak
k.-masar [54] II/D-4, [55] II/D-5, [59] II/K-1
k.-tuk üçün [61] II/K-3
k.-tukım üçün [55] II/D-5
k.-tukın üçün [55] II/D-5

keç- geçmek
k.-dimiz [35] I/K-11
k.-e [25] I/K-1, [38] II/B-3, [44] II/B-9
keçig geçit
k.+sizin [35] I/K-11
kel- gelmek
k.-igme [43] II/B-8
k.-medi [12] I/G-5
k.-mez ėrser [32] I/K-8
k.-mez ėrti [22] I/D-5
k.-mişi [38] II/B-3
k.-teçimiz [14] I/G-7
k.-ti [8] I/G-1, [15] I/G-8, [16] I/G-9, [17] I/G-10, [29] I/K-5, [33] I/K-9, [40] II/B-5, [43] II/B-8, [46] II/G-2
k.-timiz [28] I/K-4, [37] II/B-2, [38] II/B-3
k.-ür [32] I/K-8
k.-ür erser [32] I/K-8
kelür- getirmek
k.-ür ertim [53] II/D-3
kelürt- getirmek
k.-ti [34] I/K-10, [36] II/B-1, [48] II/G-4
k.-üm [17] I/G-10
kėyik yaban hayvanları
k. [8] I/G-1
kılın- doğmak, yaratılmak
k.-tım [1] I/B-1
k.-galı [18] I/D-1
kırkız Kırgızlar, Kırgız halkı (etnik isim)
k. [20] I/D-3, [28] I/K-4
k.+da [29] I/K-5
k.+ıg [27] I/K-3
k.+ka [23] I/D-6
kış-(1) ikna etmek
k.-ayın [5] I/B-5
k.-dım [6] I/B-6
kış-(2) yapmak, etmek
k.-alım [11] I/G-4
kıtany Kıtaylar (etnik isim)
k. [12] I/G-5
k.+da [14] I/G-7
k.+garu [9] I/G-2
k.+ıg [7] I/B-7, [10] I/G-3
k.+ka [49] II/G-5
kıyın ceza
k.+ıg [32] I/K-8
kız kız
k. [48] II/G-4
kız- kızmak
k.-ıp [40] II/B-5
kızıl kızıl, kırmızı
k. [52] II/D-2
kisre sonra
k. [6] I/B-6
kişi kişi, halk
k. [10] I/G-3, [33] I/K-9, [60] II/K-2
kişig kişi
k. [4] I/B-4
koduz kadın
k. [48] II/G-4
kon- yerleşmek
k.-mış [17] I/G-10
kood- koymak
k.-up [2] I/B-2, [3] I/B-3
kop hep, hepsi, tamamı
k. [42] II/B-7, [46] II/G-2
k.+ın [16] I/G-9 [36] II/B-1
kordan Hoten özel isim
k.+ta [14] I/G-7
kork- korkmak
k.-ur biz [39] II/B-4
korkma- korkmamak
k.-dımız [41] II/B-6
kögmen Kögmen Dağları (yer adı)
k. yışıg [28] I/K-4
k. yolı [23] I/D-6,
kök pekiştirme edatı
k. [16] I/G-9, [21] I/D-4
kök öñ Kök Öñ ırmağı
k.+üg [15] I/G-8
kölek küçük göl
k. +in [15] I/G-8
köñül gönül
k.+üñçe [15] I/G-8, [32] I/K-8

kör- görmek
k. -ü kel- [32] I/K-8
körür bağlı
k. [1] I/B-1
kubran- toplanmak
k.-ıp [4] I/B-4
ku Ku adlı kişi (özel isim)
k.+nı [9] I/G-2
kudı boyunca
k. [27] I/K-3
kurı batı
k.+ya [14] I/G-7
k.+yakı [17] I/G-10
küç güç
işig k.+üg bėr- "hizmet etmek" [52] II/D-2
kuz kuzey
k.+ın [7] I/B-7
küçlüg kagan Kırgız kağanının adı (özel isim)
k. [20] I/D-3
kümüş gümüş
k. [48] II/G-4
kün gündüz, gün
k. [22] I/D-5, [27] I/K-3, [39] II/B-4
küntüz gündüz
k. [12] I/G-5, [51] II/D-1
küreg kaçak, haberci
k. [8] I/G-1, [9] I/G-2, [29] I/K-5, [33] I/K-9
mançud Mançular (etnik ad)
m. [45] II/G-1
mu soru edatı
bar m. [5] I/B-5
ne ne, neden
n. [32] I/K-8, [39] II/B-4, [57] II/D-7
neke niçin
n. [38] II/B-3, [39] II/B-4
neng herhangi bir
n. [56] II/D-6
oguz Oğuzlar (etnik ad)
o. [9] I/G-2, [12] I/G-5, [15] I/G-8, [16] I/G-9, [62] II/K-4
o.+da [14] I/G-7
o.+dıntın [8] I/G-1
o.+ı [22] I/D-5
o.+ka [49] II/G-5
o.+ug [7] I/B-7, [10] I/G-3
ok pekiştirme edatı
o. [42] II/B-7
ol o, 3. teklik kişi zamiri
o. [10] I/G-3, [12] I/G-5, [20] I/D-3, [20] I/D-3, [24] I/D-7, [27] I/K-3, [30] I/K-6, [33] I/K-9, [35] I/K-11, [36] II/B-1, [42] II/B-7, [47] II/G-3
o. ok [42] II/B-7
ol 3. teklik kişi bildirme eki
bulganç ol "karışıktır" [22] I/D-5
tarkınç ol "sıkıntı içindedir" [22] I/D-5
aŋıg ol "kötüdür" [34] I/K-10
öz ol "başına buyruktur" [34] I/K-10
olgurt- yaptırtmak
o.-dum ok [53] II/D-3
olur- bir yerde meskun olmak; tahta geçmek
o.-galı [18] I/D-1
o.-matı [51] II/D-1
o.-sıkım [12] I/G-5, [22] I/D-5
o.-tı [9] I/G-2
o.-tumuz [32] I/K-8
o.-uñ [31] I/K-7, [34] I/K-10
o.-ur [7] I/B-7, [62] II/K-4
o.-ur ėrkli [8] I/G-1
o.-ur ėrtimiz [8] I/G-1
olurt- tahta çıkartmak
o.-dum [51] II/D-1
on on, sayı adı
o. [26] I/K-2, [36] II/B-1
on ok On Oklar (etnik ad)
o. [19] I/D-2, [30] I/K-6, [33] I/K-9, [42] II/B-7, [43] II/B-8
oruk küçük geçit, yolak
o.+ı ėrmiş [24] I/D-7

ögleş- anlaşmak, kararlaştırmak
ö.-ip [20] I/D-3
ö.-mişler [20] I/D-3
ögüz ırmak
ö.+ke [16] I/G-9, [18] I/D-1, [19] I/D-2
ök pekiştirme edatı
özüm ö. [6] I/B-6
öküş ö. [7] I/B-7
öküş çok
ö. [7] I/B-7, [39] II/B-4, [40] II/B-5
öl- ölmek
ö.-ti [3] I/B-3, [16] I/G-9
ölür- öldürmek
ö.-teçi [10] I/G-3, [21] I/D-4
ö.-teçi kök [30] I/K-6
ö.-teçi ök [11] I/G-4
ö.-ti [7] I/B-7, [42] II/B-7
ö.-tümüz [28] I/K-4
ölüt- öldürmek
ö.-miş ėrinç [3] I/B-3
öñ doğu
ö.+re [7] I/B-7, [10] I/G-3, [14] I/G-7, [20] I/D-3
ö.+din [11] I/G-4, [29] I/K-5
ö.+reki [17] I/G-10, [25] I/K-I
ört ateş
ö.+çe [40] II/B-5
ötüken Ötüken, Köktürklerin yaşadıkları yer (yer adı)
ö. [15] I/G-8, [17] I/G-10
ötün- arz etmek, ricada bulunmak
ö.-tüm [12] I/G-5, [14] I/G-7, [25] I/K-1
ö.-tük [15] I/G-8
ö.-üp [18] I/D-1
ötünç istek, rica
ö.+ümin [15] I/G-8
öz kendi
ö.+üm [1] I/B-1, [6] I/B-6, [13] I/G-6, [15] I/G-8, [17] I/G-10, [55] II/D-5, [56] II/D-6, [59] II/K-1
sab söz, haber
s. [9] I/G-2, [34] I/K-10
s.+ı [9] I/G-2, [29] I/K-5, [33] I/K-9, [36] II/B-1
s.+ıg [12] I/G-5, [30] I/K-6, [32] I/K-8, [33] I/K-9, [33] I/K-9, [35] I/K-11, [36] II/B-1, [42] II/B-7
s.+ın [22] I/D-5
saka Sakalar (etnik ad)
s. [45] II/G-1
sakın- düşünmek
s.-tım [5] I/B-5, [6] I/B-6, [24] I/D-7
s.-tım a [22] I/D-5
sanç- mızraklamak
s.-dımız [28] I/K-4
sarıg sarı
s. [48] II/G-4
sayu her
s. [42] II/B-7
semiz semiz
s. [5] I/B-5, [6] I/B-6
sen sen
saña (<sen+ge) [32] I/K-8
sengün general (<Çin. *chiang-chün*)
s.+üg [9] I/G-2
sı- almak, ele geçirmek
s.-dı [19] I/D-2
sıngar yarım, yarı
s.+ça [40] II/B-5
sin siz
s. +i [10] I/G-3
sir özel isim
türk s. bodun [3] I/B-3, [11] I/G-4, [60] II/K-2, [61] II/K-3, [62] II/K-4
sogdak Soğdlular (etnik ad)
s. [46] II/G-2
sök- koparıp sökmek
s.-düm [25] I/K-1

sub su
s. [27] I/K-3, [38] II/B-3
sü asker, ordu
s. [25] I/K-1, [29] I/K-5, [31] I/K-7, [33] I/K-9, [35] I/K-11, [36] II/B-1, [53] II/D-3
s. başı [31] I/K-7
s.+g èlt- [32] I/K-8
s.+müz [14] I/G-7, [18] I/D-1
s.+si [16] I/G-9, [28] I/K-4, [30] I/K-6, [33] I/K-9
s.+sin [43] II/B-8
süle- ordu göndermek, sefer etmek
s.-lim [20] I/D-3, [21] I/D-4
s.-ser [23] I/D-6
s.-dimiz [44] II/B-9
süleme- ordu göndermemek
s.-ser [20] I/D-3
sület- ordu göndermek, sefer etmek
s.-dim [18] I/D-1, [43] II/B-8
süñüg mızrak
s.+ün [28] I/K-4
süngüş- savaşmak
s.-dümüz [16] I/G-9, [28] I/K-4, [40] II/B-5, [41] II/B-6
s.-di [49] II/G-5
şad şad (unvan)
ş. [5] I/B-5, [31] I/K-7
ş.+ın [41] II/B-6
şantung Shandong bölgesi (yer adı)
ş. [18] I/D-1, [19] I/D-2
tabgaç Çin, Çinliler (etnik ad)
t. [11] I/G-4, [12] I/G-5, [19] I/D-2, [30] I/K-6
t.+da [2] I/B-2, [14] I/G-7
t.+garu [9] I/G-2
t.+ıg [7] I/B-7, [10] I/G-3
t.+ka [1] I/B-1, [2] I/B-2, [49] II/G-5
tabışgan tavşan
t. [8] I/G-1
tag dağ
t.+ka [47] II/G-3
taluy büyük ırmak, okyanus (yer adı)
t. [18] I/D-1, [19] I/D-2
tañ tan, şafak
t. [35] I/K-11
tarduş Tarduşlar (etnik ad)
t. [31] I/K-7
t. şadra [41] II/B-6
tarkınç sıkıntılı
t. [22] I/D-5
taş dış
t.+ın [13] I/G-6
taşık- yola çıkmak
t.-mış [30] I/K-6
t.-dı [33] I/K-9
tebi deve
t. [48] II/G-4
teg gibi
t. [13] I/G-6
t. èrti [8] I/G-1
t. èrtimiz [8] I/G-1
teg- saldırmak, değmek, ulaşmak
t.-dimiz [35] I/K-11, [39] II/B-4
t.-elim [39] II/B-4
t.-eyin [11] I/G-4
t.-miş [18] I/D-1
t.-miş idi [47] II/G-3
tegi kadar
t. [45] II/G-1
tegre etraf
t. [8] I/G-1
temir kapıg Demir Kapı (yer adı)
t.+ga [45] II/G-1, [46] II/G-2
tengri Tanrı
t. [2] I/B-2, [3] I/B-3, [6] I/B-6, [16] I/G-9, [38] II/B-3, [40] II/B-5, [53] II/D-3

tegür- ulaştırmak, götürmek
t.-tüm [19] I/D-2
t.-tük üçün [47] II/G-3
ter ter
t.+im [52] II/D-2
tez- kaçmak
t.-er biz [38] II/B-3
t.-miş erti [43] II/B-8
tezik Araplar (etnik ad)
t. [45] II/G-1
tė- demek
t.-deçi [35] I/K-11
t.-di [5] I/B-5, [15] I/G-8, [30] I/K-6, [31] I/K-7, [31] I/K-7, [32] I/K-8, [37] II/B-2, [38] II/B-3, [39] II/B-4
t.-dim [5] I/B-5, [23] I/D-6, [24] I/D-7, [25] I/K-I
t.-miş [2] I/B-2, [20] I/D-3, [20] I/D-3, [21] I/D-4, [22] I/D-5, [26] I/K-2, [29] I/K-5, [30] I/K-6, [33] I/K-9, [34] I/K-10
t.-r [9] I/G-2, [30] I/K-6, [33] I/K-9
t.-r men [10] I/G-3, [11] I/G-4, [12] I/G-5, [37] II/B-2
t.-yin [6] I/B-6, [17] I/G-10, [23] I/D-6, [24] I/D-7, [34] I/K-10, [39] II/B-4, [40] II/B-5
tėril- derilmek, toplanmak
t.-miş [28] I/K-4
t.-elim [33] I/K-9
t.-di [36] II/B-1
tılıg gözcü, haberci
t. [32] I/K-8, [36] II/B-1
tile- dilemek, istemek
t.-dim [23] I/D-6
tinsi oglı Tinsioğlu Dağı (Demirkapı yakınlarında yer adı)
t. [44] II/B-9, [46] II/G-2, [47] II/G-3
togla Tula ırmağı (yer adı)
t.-da [15] I/G-8
tok tok
t. [8] I/G-1
tokar Toharlar (etnik ad)
t. [45] II/G-1
tokuz dokuz
t. [9] I/G-2
toñra esim Tongra Esim adlı kişi (özel ad)
t.+ig [9] I/G-2
toruk zayıf
t. [5] I/B-5, [6] I/B-6
topul- delmek
t.-galı [13] I/G-6
topulguluk delinme işi
t. [13] I/G-6
töküt- döktürmek
t.-i [52] II/D-2
tu- kapanmak
t.-mış [23] I/D-6
tug engel
t. [26] I/K-2
tut- kuşatmak, tutsak etmek
t.-dumuz [41] II/B-6, [42] II/B-7
t.-mış [13] I/G-6
tutun- tutunmak
t.-u [25] I/K-I
tuyma- duymamak
t.-dı [38] II/B-3
tügünlüg düğümlü
t. [54] II/D-4
tümen tümen, on bin
t. [36] II/B-1
tün gece
t. [12] I/G-5, [22] I/D-5, [27] I/K-3, [35] I/K-11, [42] II/B-7, [51] II/D-1
t.-ke [26] I/K-2
türgiş Türgişler (etnik ad)
t. [21] I/D-4, [29] I/K-5, [30] I/K-6
türk Köktürkler (etnik ad)
t. [20] I/D-3
t. bodun [2] I/B-2, [3] I/B-3, [9] I/G-2, [18] I/D-1

t. bodunı [22] I/D-5
t. bodunug [17] I/G-10
t. sir bodun [11] I/G-4
türük Köktürkler (etnik ad)
t. bodun [46] II/G-2, [54] II/D-4, [62] II/K-4
t. sir bodun [60] II/K-2, [61] II/K-3
t. sir bodunug [62] II/K-4
türük bilge kagan Bilge Kağan (özel ad)
t. [58] II/D-8, [62] II/K-4
t.+ka [50] II/G-6
türk bögü kagan Kapgan Kağan'ın unvanlarından biri.
t. [34] I/K-10
t.+ka [50] II/G-6
tüş- düşmek, inmek
t.-di [16] I/G-9
t.-eyin [30] I/K-6
tüşür- indirmek
t.-tümüz [27] I/K-3
u uyku
u.+sın [19] I/D-2, [28] I/K-4
u.+ka [27] I/K-3
u- mümkün olmak
u.-sar idi [11] I/G-4
ubut utanç
u.+ı [37] II/B-2
uç uç, kanat
u.+ı [40] II/B-5
uçuk yırtıcı kuş
u. [8] I/G-1
uçuz kolay
u. ermiş [13] I/G-6
udı- uyumak
u.-sıkım [12] I/G-5, [22] I/D-5
u.-matı [51] II/D-1
uduz- sevk etmek
u. [15] I/G-8
u.-ugma [5] I/B-5
u.-tum [15] I/G-8
ud- takip etmek, kovalamak
u.-ı [41] II/B-6
udu ve
u. [55] II/D-5
ugur yol
u. kalıt- [25] I/K-1
ulug ulu, önder, lider, yaşlı
u.-ı [5] I/B-5
u. boltum [56] II/D-6
umay Umay (kutsal tanrıça ruhu)
u. [38] II/B-3
una- kabul etmek, onaylamak
u. -mañ [35] I/K-11
unç mümkün
u. [24] I/D-7
ur- yerleştirmek
u.-gıl [34] I/K-10
uzun uzun
u. [52] II/D-2
üç üç, sayı adı
ü. [14] I/G-7, [20] I/D-3, [33] I/K-9
üç otuz yirmi üç
ü. [19] I/D-2
üçegü üçü birlikte
ü. [12] I/G-5
ü.+n [21] I/D-4
üçün için; sebebiyle
ü. [3] I/B-2, [6] I/B-6, [40] II/B-5, [47] II/G-3, [48] II/G-4, [49] II/G-5, [55] II/D-5, [61] II/K-3
ülüg bölük
ü.+i [4] I/B-4
üntür- (şafak) sökmek, (tan) atmak
ü.-ü [35] I/K-11
ürüñ beyaz
ü. [48] II/G-4
üz aksi, söz dinlemez
ü. ol "aksidir" [34] I/K-10
üz- kırmak
ü.-geli [13] I/G-6
üze üzerine, üzerinde
ü. [9] I/G-2, [20] I/D-3, [25] I/K-I
üzülgülüg koparma işinin adı

ü. [14] I/G-7
yabgu yabgu unvanı (Köktürklerde Batı kağanına verilen unvan)
y.+sın [41] II/B-6
yadag yaya
y. [4] I/B-4
y.+ın [25] I/K-I
yagı düşman
y.+g [53] II/D-3, [54] II/D-4
y.+mız [8] I/G-1, [20] I/D-3
y.+mız ėrti [19] I/D-2
yagıçı komutan, savaşçı, savunmacı
y.+sı [50] II/G-6
yan yan taraf
y. [11] I/G-4, [33] I/K-9
y.+takı [26] I/K-2
yan- dönmek
y.-alım [37] II/B-2
y.-ıgma [53] II/D-3
y.-tımız [28] I/K-4, [29] I/K-5
yantur- döndürmek, geri çevirmek
y.-tumuz [45] II/G-1
yana yine, yeniden
y. [2] I/B-2, [33] I/K-9
yañıl- yanılmak, şaşırmak
y.-ıp [26] I/K-2
yań- bozguna uğratmak
y.-dımız [16] I/G-9, [41] II/B-6
y.-duk [16] I/G-9
yara- yaramak, uygun olmak
y.-maçı [23] I/D-6
yaraklıg silahlı
y. [54] II/D-4
yarış Yarış Ovası, Çungarya (yer adı)
y. yazıda [33] I/K-9, [36] II/B-1
yarlıka- (Tanrı) buyurmak
y.-dı [16] I/G-9
y.-duk üçün [40] II/B-5
y.-zu [53] II/D-3
yat- yatmak
y.-u kalur ėrti [19] I/D-2
yazı ova
yarış y.+da "Yarış Ovası" [33] I/K-9, [36] II/B-1
yeme dahi, da, de
y. [16] I/G-9, [22] I/D-5, [22] I/D-5, [22] I/D-5, [27] I/K-3, [44] II/B-9, [50] II/G-6, [52] II/D-2, [55] II/D-5, [56] II/D-6, [60] II/K-2
yen yan, yan taraf
y. [11] I/G-4
yė- yemek
y.-yü [8] I/G-1
yėg iyi
y. [37] II/B-2
y. ėrmiş [23] I/D-6,
yėgirmi yirmi
y. [49] II/G-5
yėl- hızla gitmek
y.-ü bar- "hızlı gitmek" [27] I/K-3
y.-ü kör- "hızlı gitmek" [26] I/K-2
yėlme keşif kolu
y. [34] I/K-10
y.+g [52] II/D-2
yėltürme- koşturmamak
y.-dim [54] II/D-4
yėr yer, toprak, ülke
y. [24] I/D-7, [26] I/K-2, [38] II/B-3
y.+deki [56] II/D-6
y.+ig [17] I/G-10
y.+inte [3] I/B-3, [11] I/G-4, [60] II/K-2
y.+ke [17] I/G-10, [47] II/G-3
yėrçi kılavuz
y. [23] I/D-6, [26] I/K-2
yėt- yetmek, yedeklemek
y.-e [25] I/K-1
yėti yedi, sayı adı
y. [4] I/B-4, [49] II/G-5, [51] II/D-1
yėti otuz yirmi yedi

y. [51] II/D-1
yıg- yığmak, toparlamak
y. -ıp [43] II/B-8
yırı kuzey
y.+dınta [11] I/G-4
y.+ya [7] I/B-7, [14] I/G-7
y.+yakı [17] I/G-10
yış dağ
ötüken y.+garu [15] I/G-8
kögmen y.+ıg [28] I/K-4
altun y. [20] I/D-3
altun y.+da [31] I/K-7, [32] I/K-8
altun y.+ıg [35] I/K-11, [37] II/B-2
yinçge ince
y. erklig [13] I/G-6
yinçü ögüz Sırı Derya Nehri (ırmak adı)
y.+üg [44] II/B-9
yoglat- cenaze töreni yapmak
y. [31] I/K-7
yogun yoğun
y. bolsar [14] I/G-7
yogur- geçmek
y.-u [15] I/G-8
yogurça çiğneyerek
y. [26] I/K-2
yok yok
y. bolmış ėrti [31] I/K-7
y. ėrmiş [18] I/D-1, [47] II/G-3
y. ėrteçi ėrti [55] II/D-5, [60] II/K-2
y. ėrti ėrser [58] II/D-8
y. ėrtim ėrser [59] II/K-1
y. kışalım [11] I/G-4, [21] I/D-4
yokaru yukarı
y. [25] I/K-1
yol yol
y.+ı [23] I/D-6, [24] I/D-7
y.+ın [23] I/D-6, [24] I/D-7
y.+ta [16] I/G-9
yolsız yolsuz, yol olmadan
y.+ın [35] I/K-11
yorı- yürümek, güçlenmek, gelişmek, yaşamak
y.-dukı [61] II/K-3
y.-lım [29] I/K-5, [35] I/K-11
y.-sar [23] I/D-6, [24] I/D-7
y.-yur ermiş [10] I/G-3
yorıt- ordu sevk etmek
y.-dım [25] I/K-1, [35] I/K-11
yorıma- ilerlememek, gelişmemek
y.-sar [29] I/K-5
y.-zun [11] I/G-4
yubul- yuvarlanmak
y.-u [26] I/K-2
yulı- talan etmek, yağmalamak
y.-dımız [39] II/B-4
yurt çadır
y.+da [19] I/D-2
yuyka yufka
y. erkli [13] I/G-6
yügürt- akıtmak, akın etmek, koşturmak
y.-i [52] II/D-2
yügürtme- (at) koşturmamak, akın ettirmemek
y.-dim [54] II/D-4
yükün- baş eğmek
y.-ti [28] I/K-4, [43] II/B-8, [46] II/G-2
yüz yüz, sayı adı
y. [4] I/B-4

KAYNAKLAR

AALTO- P., G. J. RAMSTEDT-J., G. GRANÖ, (1958), "Materyalien zu den alttürkischen der Mongolei", *JSFOu*, LX-7, Helsinki 1958, s. 3-91

AKAR, Ali, (2005), *Türk Dili Tarihi, Dönem-Eser-Bibliyografya*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

AKAR, Ali, (2017), "Köktürk Yazıtlarında Sözlü Kültür İzleri", *Prof. Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı*, (Yayın Kurulu: Osman F. Sertkaya, Süer Eker, Hatice Şirin, Erdem Uçar), Uluslararası Türk Akademisi Yayınları, İstanbul, s. 61-73.

AKAR, Ali, (2019), "Hayat > Zihin > Dil İlişkileri Bakımından Türkçe Kelimeler", *X. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, (Editörler: Prof. Dr. Ferruh AĞCA, Doç. Dr. Adem KOÇ), Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, s. 36-40.

AKSAN, Doğan, (2000), *En Eski Türkçenin İzlerinde-Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlattığı Gerçekler*, Simurg Yayınları, İstanbul.

ALYILMAZ, Cengiz, (2001), "Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Birkaç Düzelme", *Türk Dilleri Araştırmaları 10 (2000)*, s. 103-112

ALYILMAZ, Cengiz, (2005), *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Kurmay Yayınları, Ankara.

AMANJOLOV, Altay, (1996), *Türki Filologiyası jene Jazuv Tarihı*, Sanat Yayınları, Almatı.

AYDAROV, Gubeydulla, (1971), *Yazık orhonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII veka*, Alma-Ata, s. 334-338

AYDIN, Erhan, (2005), "Tonyukuk Yazıtındaki Problemli Bir Cümle Üzerine", *Bilig*, Bahar 2008, S. 45, s. 95-102.

AYDIN, Erhan, (2008), "Tonyukuk Yazıtının 6. Satırında Bir Düzeltme Denemesi: Böñüsär mi Böñräsär mi", *Dil Araştırmaları*, S. 8, Bahar 2008, s. 79-86.

AYDIN, Erhan, (2019), *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, Kronik Yayınları, İstanbul.

BAZIN, Luois, (2011), *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri*, (Çev. Vedat KÖKEN), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

BERTA, Árpád (2010), Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını, (Çev. Emine Yılmaz), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (Orijinal yayın: *Szavaimat Jól Halljátok. A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek*, Kritikai Kiadása. Szeged 2004)

CLAUSON, Sir G., (1976), "Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar", (Çev.: İnci Enginün), *Türkiyat Mecmuası*, S. 18, 1976, s. 141-148.) (Makalenin orijinal yayını: "Some no-

tes on the inscrption of Tonukuk", *Studia Turcica*, Budapest, 1971, s. 125-132
CLAUSON, Sir G., (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford.
DİVİTÇİOĞLU, Sencer, (1987), *Köktürkler (Kut, Küç, Ülüg)*, Ada Yayınları, İstanbul.
ELÖVE, Ali Ulvi, (1958), "Bir Yazı Meselesi Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 69-85.
ERCİLASUN, Ahmet Bican, (2016), *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
ERDAL, Marcel, (1991), *Old Turkic Word Formation*, Otto Harrassowitz Verlag, Weisbaden.
ERDAL, Marcel, (2004), *A Grammar of Old Turkıc*, Handbook of Oriental Studies, Brill, Leiden-Boston.
ERGİN, Muharrem, (1970), *Orhun Abideleri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
HIRTH, Friedrich, (1899), "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk" W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Zweite Folge, St. Petersburg, s. 9-16.
GABAIN, A. von, (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet AKALIN), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
GEORGES, Jean, (2008), *Yazı: İnsanlığın Belleği*, (Çev: Nami Başer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
GIRAUD, René, (1999), *Gök Türk İmparatorluğu*, (Çev. İsmail Mangaltepe), Ötüken Yayınları, İstanbul.
GIRAUD, René, (1961), *L'inscriptinon de Baïn Tsokto*, Librarie D'amerique et D'orient Adrien-Maisonneuve, Paris.
GÖMEÇ, Saadettin, (1997), *Kök Türk Tarihi*, Türksoy Yayınları, Ankara
GÖMEÇ, Sadettin, (2012), *Dişi Kurdun Çocukları-Türk Tarihinin Kahramanları*, Berikan Yayınları, Ankara.
GROUSSET, René, *Bozkır İmparatorluğu, Attila-Cengiz Han-Timur*, (Çev.: Dr. M. Reşat UZMEN), Ötüken Yayınları, İstanbul.
GUMILËV, L. N., (1999), *Eski Türkler*, (Çev.: D. Ahsen BATUR) Birleşik Yayıncılık, İstanbul.
KLYAŞTORNIY, S.G., (1964), *Drevnetyurkskie Runiçeskie Pamyatniki Kak İstoçnik Po istorii Sperdney Azii*, Akademie Nauk SSSR, İnstitüt Naradov Azii, Moskva.
KLYAŞTORNIY, S.G., (2011), "Eski Türk Runik Yazıtları ve Onları Yazarları", *Orhun Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl, III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Editör: Ülkü ÇELİK ŞAVK), Hacettepe Üniversitesi-Türk Dil Kurumu, Ankara, s. 469-474.
KOZMIN, N.N. (1934), "Klassovoye litso "atısı" Yollıg-Tegina", *Avtora Orhonskih pamyatnikov*, S. F. Oldenburgu Sb. L, 1934. (Türkçe tanıtma: Ahmet Caferoğlu, "Orhon Abide-

leri Muharriri "Atışı" Lâkaplı Yollığ Tiginin Sınıf Mensubiyeti", *Türkiyat Mecmuası*, C 5, 1936.)
LIGETI, L., (1986), *Bilinmeyen İç Asya*, (Çev.: Sadrettin KARATAY), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
LIU Mau-Tsai, (2006), *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (Çev.: Ersel KAYAOĞLU-Deniz BANOĞLU), Selenge Yayınları, İstanbul.
MORI, Masao, "Aşide Yüan-Chan ve Tonyuquq", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, C. V, cüz 1-4, İstanbul, s. 88-93.
MALOV, S.E., (1951), *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. Teksti i issledovaniya, İzdatelstvo* Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad.
ORKUN, Hüseyin Namık (1936), *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul.
ORKUN, Hüseyin Namık (1940), *Eski Türk Yazıtları III*, İstanbul.
ÖLMEZ, Mehmet, (2012), *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları (Metin-Çeviri-Sözlük)*, BilgeSu Yayınları, Ankara.
RADLOFF, V.V. (1899), *Atlas der Alterthümer der Mongolei. Arbeiten der Orchon Expedition. I-IV.* St.Petersburg.
RADLOFF, V.V. (1899), *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Die Inschrift des Tonjukuk*, Zweite Folge, St. Peterburg.
ROUX, Jean-Paul, (2007), *Türklerin Tarihi, Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, (Çev.: Prof. Dr. Aykut KAZANCIGİL-Lale-Arslan ÖZCAN), Kabalcı Yayınları, İstanbul.
RYBATZKI, Volker, (1997), *Die Toñyuquq-Inschrift*, Studio Uralo-Altaica: 40, Szeged, (Hungary)
SERTKAYA, O. Fikri, (1976), "İnel Kağan mı – İni İl Kağan mı?", *Atsız Armağanı,* Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 397-419.
SERTKAYA, O. Fikri, (1986), "Bilge Tonyukuk'un Âbidelerinin Tarihlendirilmesi Üzerine", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XXIV-XXV, 1986*, s. 347-362.
SERTKAYA, O. Fikri, (1990), "Zwei Sprichwörter in den Köktürkschen Inschriften über die Kaganwahl bei den Alttürken", *Altaica Osloensia,* Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Oslo, June 12-16, 1989, Oslo-1990, s. 287-293
SERTKAYA, O. Fikri, (1995) *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstisüsü Yayınları, Ankara.
SERTKAYA, O. Fikri (2012), "Köktürkçe Göktürkçedeki Ğ (ny) Runası Üzerine", *TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* S. 1/4 2012 s. 1-10,
SPRENGLING, Martin, (1987), "Tonyukuk Kitabesi: Eski Bir Türk Şaheseri", (Çev.: Mehmet İNHAN), *Erdem*, C. II, S. 6, Eylül 1986, (Baskı Şubat 1987) s. 717-727) (Makalenin orijinal yayını: "Tonyukuk's Epitaph: An Old Turkish Masterpiece", The American Journal of Semitic Languages and Literatures, C. 56, S. I (Ocak 1939), s. 1 vd)

STEBLEVA, I.V., (1965), *Poeziya Tyurkov, VI-VIII Vekov*, Akademia Nauk SSSR, Moskva.
ŞİRİN-USER, Hatice, (2007), "Tonyukuk Yazıtında Geçen 'Ugur Kalıtdım' İbaresi Üzerine Yeni Bir Anlamlandırma Teklifi", *Erdem*, C. 16, S. 48, s. 157-168.
TAŞAĞIL, Ahmet, (2014), *Göktürkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (2. Baskı)
TAŞAĞIL, Ahmet, (2019), "Göktürkler", *Ortak Türk Tarihi*, (Editörler: Bilgehan Atsız Gökdağ-Saadettin Y. Gömeç-Osman Karatay), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara. s. 1-53.
TEKİN, Talat, (1963), "On Kök Turkic "Büntägi" *Central Asiatic Journal*, Vol. 8, No. 3 (September 1963), s. 196-198.
TEKİN, Talat, (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications Uralic and Altaic Series: Vol. 69, Indiana University Bloomington.
TEKİN, Talat, (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara.
TEKİN, Talat, (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara.
TEZCAN, Semih, (1976), "Tonyukuk Yazıtında Birkaç Düzeltme", *TDAY-Belleten 1975-1976*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 173-181.
THOMSEN, V. (1896), "Inscriptions de l'Orkhon deshiffrees", *MSFOu* V., Helsingfors.
THOMSEN, V., (2019), *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, (Çev.: Vedat KÖKEN), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (2002'deki Türkçe ilk çeviriden tıpkıbasım) (Eserin orijinal yayını: "Turcica", *MSFOu*, 37, s. 1-108. Helsinki 1916, s. 1-108, Almanca: V. Thomsen, "Alttürkische Inschriften aus der Mongolei", *ZDMG*, 78, Leibzig 1924-25, s. 121-175.)
TOGAN, İsenbike - KARA Gülnar - BAYSAL, Cahide, (2006) *Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
*TOGAN, İ*senbike, (2013), "Çinde Yetişmiş Bir Kadim Türk Devlet Adamı", *Yalım Kaya Bitigi-Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, (Editörler: Hatice Şirin USER-Bülent GÜL), TKAE Yayınları, Ankara, s. 563-577.
UÇAR, Erdem (2017), Tuñukuk Yazıtındaki nçAYIDms (T I K 10 = 34) Yazıçevrimi Üzerine Bir Not", *Türk Kültürü*, 2017/2, TKAE Yayınları, Ankara. s. 31-38.
UZUN SUBAŞI, Leyla, (1995), *Orhun Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 7, Ankara 1995.
[YAZIKSIZ], Necip Asım, (1924), *Orhun Abideleri*, İstanbul.

İnternet Kaynakları

www.gokturkce.net
www.bitig.kz